

doi:10.15421/171669

УДК 94 (477) «1963/1972»

«Мала відлига» П.Ю. Шелеста: міф чи реальність?

В.В. ІВАНЕНКО

Дніпропетровський національний університеті мені Олеса Гончара,
Дніпро, Україна**Авторське резюме**

Висвітлено деякі гуманітарні аспекти, тенденції та особливості суспільно-політичного життя в Україні за часів правління першого секретаря ЦК КПУ Петра Юхимовича Шелеста. В епіцентрі розгляду – феномен «українофільства» цієї непересічної й водночас контроверсійної постаті, зокрема сутність, складові та наслідки історичного явища під назвою «мала відлига» П.Шелеста, що найбільш виразно виявилось в його конкретних, хоч подеколи й суперечливих кроках, спрямованих на захист певних національних інтересів та прав УРСР, передусім у контексті збереження базових опор української ідентичності – мови, освіти, культури.

Будучи твердим і непохитним поборником соціалістичного вибору, «братньої сім'ї» народів СРСР, рішучим і послідовним провідником «генеральної лінії» правлячої компартії в республіці (в тому числі у боротьбі з інакодумством), український лідер в той же час намагався як міг протидіяти диктату Кремля в окремих сегментах гуманітарної та економічної політики, що дещо стримувало русифікаторські процеси в Україні, перетворення її самобутнього національного ландшафту і колориту на якусь уніфіковану просторово-духовну субстанцію, повністю інтегровану у площину політико-ідеологічної конструкції московського центру. При цьому наголошується, що існуючі міфологеми про «автономізм», «націонал-комунізм» чи програму так званої «другої українізації» П.Шелеста документальними джерелами не підтверджуються, а отже, не відповідають тогочасним реаліям.

Ключові слова: Україна; Петро Шелест; «українофільство»; «мала відлига»; шістдесятники; інакодумство; мова; культура; освіта; русифікація

«The Light Thaw» at times of P.Yu. Shelest: myth or reality?

V.V. IVANENKO

Oles Honchar Dnipropetrovsk national university
Dnipro, Ukraine**Abstract**

The article deals with certain aspects, tendencies and peculiarities of the social and political life in Ukraine at times of Petro Yukhymovych Shelest – the first secretary of the Central Committee of the Communist Party in Ukraine – being in charge.

The central point of the issue is the phenomenon of «ukrainofilstvo» (the utmost love to Ukraine), which this outstanding but controversial official kept to. We specifically study the essence, components and consequences of the historical process known as «the light thaw» of P. Shelest. This process was particularly obvious in very concrete though discrepant steps done by the official towards Ukrainian national interests and rights protection. Among the priorities were the basics of the Ukrainian identity, such as the language, education and culture.

As a devoted communist, a supporter of the Soviet Union's «brotherhood» and a determined bearer of the communist ideas and ideals (especially in the struggle against dissidence), the Ukrainian leader, at the same time, opposed as he could the Kremlin dictatorship in particular segments of humanitarian and economic policy. It partly prevented extensive implementation of the Russian language, which had a tendency to substitute Ukrainian (the process of Russification), as well as resisted to total destruction of the Ukrainian national landscape uniqueness for the sake of Moscow's political and ideological pressure. Simultaneously we stress, that existing myths about «autonomy», «national communism» or the program of the so called «second Ukrainisation» of P. Shelest are not proved by documents, which means these facts do not correspond to the real state of events at the mentioned historical period.

Keywords: Ukraine; Petro Shelest; «ukrainofilstvo»; «the light thaw»; «shestydesiatnyky»; dissidence; language; culture; education; Russification

«Малая оттепель» П.Е. Шелеста: миф или реальность?

В.В. ИВАНЕНКО

Днепропетровский национальный университет им. О. Гончара,
Днепр, Украина**Авторское резюме**

Освещены некоторые гуманитарные аспекты, тенденции и особенности общественно-политической жизни в Украине в период правления первого секретаря ЦК КПУ Петра Ефимовича Шелеста. В эпицентре рассмотрения – феномен «украинофильства» этой незаурядной и одновременно контroversионной личности, в частности сущность, составляющие и последствия исторического явления под названием «малая оттепель» П.Шелеста, что наиболее выразительно проявилось в его конкретных, хотя подчас и противоречивых шагах, направленных на защиту определенных национальных интересов и прав УССР, прежде всего в контексте сохранения базовых опор украинской идентичности – языка, образования, культуры.

Будучи твердым и непоколебимым поборником социалистического выбора, «братской семьи» народов СССР, решительным и последовательным проводником «генеральной линии» правящей компартии в республике (в том числе в борьбе с инакомыслием), украинский лидер в то же время пытался как мог противодействовать диктату Кремля в отдельных сегментах гуманитарной и экономической политики, что несколько сдерживало русификаторские процессы в Украине, превращение ее самобытного национального ландшафта и колорита в некую унифицированную пространственно-духовную субстанцию, полностью интегрированную в плоскость политико-идеологической конструкции московского центра. При этом подчеркивается, что существующие мифологемы об «автономизме», «национал-коммунизме» или о программе так называемой «второй украинизации» П.Шелеста документальными источниками не подтверждаются, а следовательно, не соответствуют реалиям того времени.

Ключевые слова: Украина; Петр Шелест; «украинофильство»; «малая оттепель»; шестидесятники; инакомыслие; язык; культура; образование; русификация

Постановка проблеми. Пригадую, як у мої студентсько-аспірантські роки тодішні компартійні вожді влаштували публічну «порку» спочатку метру української літератури О.Гончару за його резонансний роман «Собор» (1968), а потім і першому секретареві ЦК Компартії України П.Шелесту за книжку «Україно наша Радянська» (1970). Останньому, правда, довелося «тримати удар» вже після свого, ініційованого Московою звільнення з посади, коли в квітні 1973 р. в журналі «Комуніст України» з'явилася погромна редакційна рецензія [20] на його розголосний твір, написаний у жанрі художньої публіцистики. Обидві книги та їх автори були піддані справжньому ostrакізму на правлячому небосхилі (причому до цькування письменника долучився й Шелест), в засобах масової інформації, трудових колективах, вилучені з книгарень та бібліотечних фондів як «ідеологічно шкідливі» й мало не «антирадянські», «націоналістичні» (що вже само по собі могло «потягнути» на сумнозвісну 62-у статтю Кримінального кодексу УРСР!).

І сталося це, мабуть, зовсім не випадково з огляду на те, що вказані праці містили – таки в собі речі надто сміливі для тих часів, речі, пройняті щирою повагою, шаною і любов'ю до рідної землі, історії, культури, національних традицій та святинь, тобто до всього того, без чого не можна повною мірою уявити і зрозуміти просту формулу: хто ми, звідки й куди йдемо. Можливо, це звучить дещо пафосно, високопарно, але, як на мене, достатньо точно і справедливо. Хоч відразу зауважу, що поділяю погляди більшос-

ті дослідників, які вважають очільника КПУ фігурою контroversійною, далеко неоднозначною, звичайним представником елітарної частини радянської партноменклатури, таким собі, образно кажучи, типовим продуктом своєї не менш суперечливої епохи. Відтак для оцінки його спадщини навряд чи підійдуть однолінійні, а значить, поверхові судження та висновки, без прямої ув'язки з конкретикою ним зробленого.

Аналіз досліджень і публікацій. Власне, такий підхід, за великим рахунком, характеризує практично увесь історіографічний доробок про життєвий і професійний шлях в українсько-радянському соціумі Петра Юхимовича Шелеста. А він, прямо скажемо, досить значний, починаючи від стислих згадок про республіканського лідера 1963-1972 років в енциклопедичних виданнях [5, с.13; 21, с. 517-518], перших спроб оцінити його політичну діяльність в зарубіжних публікаціях [див.: 26, с. 146-147], до розлогих узагальнюючих праць вітчизняних істориків [1; 22; 23; 26; 28], виразних фрагментів у деяких синтетичних роботах з питань політичної історії України ХХ ст. [12; 19 та ін.], двох видань щоденниково-мемуарного характеру та інтерв'ю самого П.Шелеста [18, 30]. Кілька матеріалів було надруковано в українській періодиці до столітнього ювілею Петра Юхимовича у 2008 р. [15, 27 та ін.].

Як бачимо, «шелестознавцем» номер один в Україні є, безперечно, доктор і професор історії Ю.Шаповал, перу якого належать найбільш ґрунтовні й виважено об'єктивні дослідження,

засновані на максимально доступній та різноманітній джерельній базі, в тому числі на багатьох нових документальних матеріалах із засекречених донедавна архівних фондів. Це дало змогу авторові значно повніше й виразніше порівняно з іншими дослідниками відтворити основні віхи кар'єрного зростання і падіння П. Шелеста, чітко й аргументовано артикулювати найважливіші сутнісні характеристики його трудової та життєвої біографії як керівника, політика, людини, громадянина.

Так поволі ім'я опального партійного мововладця і правда про його діяння (як і особиста публіцистично-мемуарна спадщина) повертались із небуття після тривалого замовчування та фактичної заборони на поширення інформації про нього, за винятком хіба що лаконічних, однозначно негативних оцінок, що містилися в офіційних виданнях [16, с. 688-689]. Проте такі оцінки без належної аргументації не могли, звісно, задовольнити інформаційний попит на цього діяча, що зрештою й стимулювало до появи досить численної літератури різного фахового спрямування.

Лейтмотивом абсолютної більшості публікацій про П.Шелеста є позиціонування його в двох іпостасях: з одного боку, як типового безсокопоставленого партійного чиновника, безмежно відданого ідеалам більшовизму і соціалізму, а з іншого – як палкого українофіла, патріота, котрий щиро вболівав за Україну, шанобливо ставився до її минулого, як міг протистояв диктату московського центру у збереженні для неї бодай обмеженої, урізаної економічної та культурно-національної свободи.

Відтак одні робили П.Шелеста «націоналістом», «автономістом», інші – амбіційним партійним кар'єристом, який зарвався, «посагаючи» на усталені канони функціонування політичного істеблішменту в СРСР. Проте, напевно, всі сходились в думці, що ця людина, попри свою цілком неминучу в тих умовах політико-ідеологічну ортодоксальність, загалом чимало корисного зробила для України, надто багато знала про життя «радянського олімпу», завдяки чому, до речі, вечори-спогади П.Шелеста наприкінці 80-х – на початку 90-х років у Києві незмінно відбувалися з аншлагом [23]. Цікаво, що на тих зібраннях, а також в інтерв'ю для ЗМІ він з позицій «незаслужено скривдженого» владою нерідко різко критикував своїх колег з найближчого оточення (зокрема, Л.Брежнєва, М.Суслєва, В.Щербинського, О.Ватченка та ін.), намагався переглянути деякі свої попередні погляди та оцінки суспільно-політичних явищ і подій, перебільшуючи часто-густо власну роль в них. Подеколи все це й давало привід для появи публічних висловлювань щодо феномена «малої відлиги» П.Шелеста [17, С. 348].

Метою дослідження є спроба, спираючись на історіографічні здобутки, опубліковані до-

кументи, свідчення сучасників й самого Петра Юхимовича, розібратися у хитросплетіннях цього історичного феномена, з'ясувати в окресленій площині координат мотивацію його виникнення, сутність та конкретні прояви. При цьому в епіцентрі дослідження – еволюція духовного «стрижня» нашого героя, його дуалістичної світоглядної природи, достоїнства і хиби в управлінні національно-державним будівництвом тощо. Йдеться таким чином про речі базові, фундаментальні, від осягнення яких напряму залежить пошук відповіді на ключове запитання: чи насправді є достатньо вагомі підстави для утвердження в науковому обігу і суспільній свідомості поняття «Мала відлига» П.Шелеста? І якщо так, то що воно собою являє?

Перш ніж відповісти на ці питання, варто хоча б коротко нагадати основні біографічні відомості про П.Шелеста, в яких, гадаємо, слід шукати витоки його специфічної «радянської» любові до України.

Виклад основного матеріалу. Народився Петро Шелест 1 (14) лютого 1908 р. на Слабожанщині, у селі Андріївка Зміївського повіту, що знаходилося неподалік від Харкова (нині – смт Балакліївського району Харківської області). Батько його – повний Георгіївський кавалер – спочатку працював мідником на цукровому заводі, а потім до кінця життя займався землеробством. Мама селянка. Прадід був сотником у Запорозькому Війську, у зв'язку чим він вважав себе нащадком українського козацтва. Звідси, мабуть, і його прагнення до збереження національного духу, демократичних традицій козаччини. З малих літ Петро Шелест долучився до праці – батрачив, був водовозом, листоношею, вантажником, ремонтником на залізничній станції.

У 1926-1927 рр. навчався в Ізюмській радпартшколі, пізніше в Комуністичному університеті ім. Артема, Харківському інженерно-економічному та Маріупольському механічному інститутах. З 1928 р. – член ВКП(б). Працював на керівних посадах на Маріупольському заводі ім. Ілліча та Харківському заводі «Серп і молот». У 1936-1937 рр. служив у лавах Червоної армії.

З 1940 р. за рішенням ЦК КП(б)У скерований на партійну роботу. Працював секретарем Харківського міськкому КП(б)У, під час війни і в перші повоєнні роки – в партійних органах Челябінська і Саратова, був інструктором і партторгом ЦК ВКП(б) на кількох оборонних підприємствах, директором заводу в Ленінграді.

Навесні 1950 р. П.Шелест повертається в Україну, до Києва, де очолив завод № 473 Міністерства авіаційної промисловості СРСР, вивішивши його за короткий час з прориву у передові. У 1954 р. його обрали другим секретарем Київського міськкому, у 1957-му – першим секретарем Київського обкому, в 1962 р. – секретарем

ЦК КПУ, а з липня 1963-го по травень 1972 р. він очолював республіканську парторганізацію, керуючи фактично всією Україною. На цій посаді входив до складу тодішніх вищих партійних і державних органів – спочатку ЦК, Політбюро ЦК КПРС, неодноразово обирався депутатом Верховних Рад СРСР і УРСР, був удостоєний найвищих радянських нагород – звання Героя Соціалістичної Праці (1968) і трьох орденів Леніна (26, с. 135-136).

Здавалося б, такий солідний послужний список міг би гарантувати Петру Юхимовичу більш-менш спокійне життя (наскільки це можливо на посту першої особи в Україні) і впевненість у дні завтрашньому, гідному вшануванню й завершенню політичної кар'єри, у переході з почесними на заслужений відпочинок. Проте, як відомо, сталося інакше: 25 травня 1972 р. його увільнили від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КПУ під явно надуманим приводом «у зв'язку з призначенням тов. Шелеста П.Ю. заступником голови Ради Міністрів СРСР» [18, с. 613]. Як виявилось, де-юре з посадою, а де-факто – «без портфеля».

Утім, в реаліях тогочасної компартійної дійсності подібні метаморфози долі переживало багато очільників командно-адміністративної системи різних рангів, особливо наприкінці кар'єри. Тоталітарний режим не прощав нехлуйства, безвідповідальності, самостійності, незалежності в діях та вчинках, не говорячи вже про вільнодумство. Будь-які прояви такого роду, притому незалежно від висоти посади, каралися суворо і безпощадно, як кажуть, «щоб іншим не було повадно». Не став винятком в даному випадку і Петро Шелест, чий гіркий приклад красномовно підтверджує вищесказане.

Чим же все-таки завинив перед Москвою український лідер і чому генсек Л.Брежнєв (теж, між іншим, виходець з України) пішов на радикальне оновлення керівництва республіки, та ще й у розпал її інтенсивного соціально-економічного зростання (за що, до речі, у 1967 р. вона була нагороджена орденом Жовтневої Революції), невдовзі після успішного виконання нею планових завдань кращої (на думку фахівців) з радянських п'ятирічок – восьмої. Хоча напередодні XXIV з'їзду КПУ (16 жовтня 1970 р.) він заявив Шелесту: «Претензій до тебе у нас немає, робота твоя ладиться, працею спокійно» [18, с. 329]. Прикметна деталь: саме в цей час завершувалася підготовка до друку поки що незнаної, але вже невдовзі гучної книги П.Шелеста «Україно наша Радянська», яка, судячи з вихідних даних, була здана у виробництво 2 листопада 1970 р. Щоправда, й весь «сир-бор» навколо неї розгорівся не одразу після її виходу, а пізніше, десь через півтора року.

Нагадаємо, що в період шелестівського правління в Україні новий імпульс отримав

рух шістдесятників, стимульований хрущовською «відлигою». З'явилася плеяда молодих талановитих літераторів, художників, композиторів, театралів. Не буде, певно, перебільшенням сказати, що вони вагомо сприяли відродженню майже задушеної за сталінських часів української культури, привнесли в неї свіжий подих перемін, відсутню в офіційних творах щирість, художній смак. Суспільство просто заждалося нових сигналів в духовному житті й тому послугувало вельми сприятливим підґрунтям для їх сприйняття та розвитку. Твори І.В.Симоненка, І.Дзюби, Світличного, М.Вінграновського, Л.Костенко, Є.Сверстюка, В.Стуса та інших розходилися миттєво, їх публічні виступи проходили з великим піднесенням. Як і виставки народного й сучасного мистецтва скульптора І.Гончара, художників А.Горської, Т.Яблонської, О.Заливахи, концерти композиторів В.Івасюка, І.Шамо, С.Сабадаша. Будучи свідком високого емоційного сплеску тодішніх культурницьких процесів на Придніпров'ї, в УРСР можу стверджувати: все національне в них приймалося, що називається, з шітетом, ентузіазмом, даючи надію на продовження започаткованої динаміки відродження й утвердження фундаментальних ознак українськості (мова, звичаї, традиції) в суспільному житті республіки.

Оцінюючи роль і місце шістдесятництва як явища нашої відносно недавньої історії, опальний український історик В.Мороз, котрий змушений був на початку 70-х емігрувати до Франції, писав, що найважливіша заслуга його носіїв – повернення життєдайності національної самосвідомості українців, знеціненої й спотвореної офіційним словоблуддям, надихаючий приклад героїчного громадянського діяння, схвально сприйнятий і в інтелігентському, і в робітничому середовищі, і навіть серед частини українського істеблішменту [14, с. 20]. Додамо: ці люди на перших порах, як правило, не виступали з політичними вимогами, за зміну компартійного режиму, а лише прагнули своєю творчістю оберігати й поширювати у суспільстві національно-культурні символи та практики.

З огляду на це влада до пори до часу не відчувала загрози для своєї диктатури, монополії на всеосяжний контроль соціуму й мирилася з певним вільнодумством частини творчої, ліберально-демократичної інтелігенції. Однак у міру розширення та зміцнення руху шістдесятників, появи в ньому досить радикальної і впливової течії дисидентів – в масі своїх правозахисників, незгодних з національною політикою Кремля, правлячий режим не на жарт злякався дедалі виразної свободи митців і розпочав проти них новий масований наступ. І П.Шелест, як вірний його «прапорносець», відігравав у цьому наступі далеко не другорядну роль [докладніше про це див.: 8, 9, 11].

Уже з середини 1960-х років газети зарясніли матеріалами з розвінчання «буржуазної ідеології» та «українського буржуазного націоналізму», який викликав у Шелеста справжню лють. У 1965-66 і 1970-72 рр. прокотилися дві хвилі погромних акцій (арешти, суди) проти «націоналістів», коли, за різними даними, в тюрмах опинилися від трьохсот до тисячі українських патріотів. Серед них цвіт національної інтелігенції – В.Стус, І.Світличний, В.Чорновіл, І.Дзюба, Є.Сверстюк, брати Горині та ін. [23]. Більш жорстокою стала цензура. ЦК КПУ ухвалив низку секретних постанов щодо викриття «ідеологічних збочень» у роботі деяких часописів («Вітчизна», «Жовтень» та ін.), кіностудії ім. О.Довженка. Тривала прихована ідеологічна «чистка» редакцій газет, журналів, видавництв, інститутів соціально-гуманітарного профілю в системі Академії наук УРСР. Усе це нагадувало сумнозвісні сталінські «зачистки» 1940-х – початку 50-х рр. [2, с. 20; 9].

У підсумку на зламі 60-70-х рр. відбувається крутий поворот від духовної «відлиги» часів М.Хрущова до реставрації тоталітаризму, в Україні набирають оберти русифікаторські тенденції, знову повертається зневажливе, нігілістичне ставлення до рідної мови, історії, літератури, мистецтва, що виявилось передусім в помітному звуженні сфери функціонування української мови, забороні деяких художніх творів, пов'язаних зі сторінками боротьби за національну гідність, переслідуванні діячів культури тощо. Про це з тривогою говорили й писали авторитетні українські інтелектуали-патріоти, про те ж йшлося, зокрема, і в резонансному «Листі творчої молоді Дніпропетровська» на адресу керівників та Спілки письменників республіки, редакцій багатьох газет і журналів. Лист, що з'явився ще у 1968 р. як відповідь на шельмування О.Гончара та його «Собор», підписали близько 300 осіб [6, с. 189]. Як згадував відомий літератор В.Черемис, зміст листа, проігнорованого у вищих колах влади УРСР, але оприлюдненого в низці західних видань, «...справив враження бомби, що раптово вибухнула. Особливо для властей імущих, для партійних бонз. Влада підняла на ноги свою таємну поліцію і невдовзі всі причетні до творення листа були схоплені [25, с. 15].

Гірка участь випала на долю багатьох шанувальників української культури, хто не припинив опору національній дискримінації й русифікації – одних заарештували й покарали довічними ув'язненням, інші зазнали принизливої «профілактичної проробки» в кабінетах парткомів і спецслужб або втратили роботу. Особливо енергійно запрацювала каральна машина, коли український КДБ очолив беззастережний прихильник жорстокого придушення інакодумства й дисиденства В.Федорчук

(1970), а головним ідеологом ЦК КПУ став не менш одіозний В.Маланчук (1972) [2, с. 22]. Саме цей «тандем» виступив основним організатором та виконавцем русифікаторських директив Москви щодо викорінення опозиційного руху в республіці.

В даному контексті виникає резонне запитання стосовно ролі партійного керівника України в цьому процесі, і зокрема: чи міг він, спираючись на силові відомства, ліквідувати опір, якби насправді цього хотів? На думку західного дослідника українського походження Т.Кравчука, відповідь на вказане питання «мала би бути позитивною, оскільки у 1972 році поліційними заходами вдалося стероризувати і на той момент припинити відверті форми опозиції. Це могло бути зроблено і у 1969, 1970 або 1971 роках, але цього не було зроблено з багатьох причин». І далі ключове: «Шелест, по суті сталініст і аж ніяк не друг українського національного руху, відчував, що може маніпулювати ним у своїх власних інтересах. Виступаючи проти «буржуазного націоналізму» у промовах та статтях, він не протидіяв настільки сильно, наскільки міг проявам українського націоналізму» [цит. за: 18, с. 13].

Пояснюючи цей феномен в діях Петра Юхимовича, історик Ю.Шаповал зазначає, що «шелестівська лінія базувалась на своєрідній подвійній лояльності - загальносоюзній і республіканській, постійному маневруванні між двома політичними дискурсами – централізаторським і антицентралізаторським» [18, с. 11], що він «сповідував ту «поділену лояльність», ту нову (хоч і радянську) українську ідентичність, яку свого часу сповідували «націонал-комуністи» [26, с. 146].

Звичайно, П.Шелест не був ані націоналістом, ані «націонал-комуністом» чи «націонал-автономістом», ані тим паче сепаратистом, яким його намагалися зобразити пропаганда, деякі чиновники, публіцисти, митці, бо, як достеменно відомо, він ніколи за часів своєї кар'єри не ставив під сумнів приналежність України до «братньої сім'ї» народів СРСР, не бачив її майбутнього поза радянською системою. Тільки наприкінці життя, вочевидь, під впливом переоцінки власного досвіду керування республікою і потужних процесів демократизації радянського суспільства з другої половини 1980-х рр., за умов так званої горбачовської «перебудови» та її амбівалентного сприйняття, його погляди щодо майбутнього України, схоже, зазнали певних змін. В усякому разі, за свідченням Ю.Шаповала, який провів величезну науково-пошукову роботу, готуючи до видання унікальну книгу зі спогадами, щоденниками, документами і матеріалами «Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду», він вітав і Декларацію про державний суверенітет України 1990 р., і історичний Акт про її незалежність у 1991-му [26, с. 146].

Не можна, однак, не погодитись з думкою С.Кульчицького про те, що «П.Шелест цілком уписувався всією своєю діяльністю, ідеологією і навіть ментальністю в коло партійних керівників, до якого він належав організаційно-Політбюро ЦК КПРС» [10, с. 240], а легенда стосовно його «автономістської» політики на посту першого секретаря ЦК КПУ, «піднята на щит» в роботах зарубіжних українознавців Я.Пеленського, В.Гришко, І.Земцова та ін. [див.: 22, с. 95-96], явно перебільшена й просто-напросто позбавлена підстав [17, с. 474]. Будучи переконаним і послідовним провідником «генеральної лінії» партії, центру, він особисто причетний не тільки до вагомих соціально-економічних здобутків своєї суперечливої доби, а й до тих кричущих неподобств ідеологічного характеру, що творилися в республіці здебільшого з подачі кремлівських «теоретиків» та «інтернаціоналістів». З-поміж інших його візняло хіба що те, що він, за висловом українського дисидента Л.Плюща, «волів сам заарештовувати, ніж одержувати наказ із Москви» [26, с. 140], а компартійно-радянську лексику, за С.Кульчицьким, «озвучував не російською, а українською мовою» [10, с. 240].

Натомість, як нам здається, є підстави говорити про реальне «українофільство» П.Шелеста, про те, що в умовах наростання масштабів русифікації України його обурювали окремі одіозні явища та новації, особливо в національно-культурній царині, почасти – в економіці. І, мабуть, нічого дивного в цьому немає, адже він хоч і «був чиновником за посадою, - констатує письменник, журналіст, публіцист В.Коротич, - але не був ним за духом своїм» [18, с. 720]. За духом же він якраз і був українофілом.

Маючи від природи, як вважає дехто з дослідників, «норовистий» селянський характер, лідерські якості, а також зважаючи на вироблену з роками досить незалежну лінію поведінки, підсилена, до того ж, внутрішнім переконанням, що Л.Брежнєв багато в чому саме йому зобов'язаний посадою генсека, П.Шелест і справді робив деякі «самостійницькі» кроки, спрямовані передусім на відстоювання певних національних інтересів і прав УРСР, збереження фундаментальних опор української нації. Так, виступаючи на з'їзді письменників України в листопаді 1966 р., він заявив: «Ми повинні плекати нашу чудову українську мову надзвичайно турботливо і шанобливо. Це наш скарб, наша велика спадщина, яку ми, а насамперед ви, наші письменники, повинні оберігати і розвивати» [цит. за: 10, с. 239].

Сам Петро Юхимович, як підтверджують документальні джерела, його сучасники та колеги по роботі, був одним з небагатьох лідерів радянської України, хто досконало володів українською мовою і користувався нею в постійному режимі, всіляко стимулюючи до цьо-

го й інших партчиновників різних рангів. На офіційних засіданнях, згадає колишній глава КДБ СРСР, а згодом заступник голови Ради Міністрів УРСР В.Семичастий, П.Шелест дозволяв собі неодноразово обривати виступаючих російською мовою: «Чому ви говорите російською? Ви живете на Україні!» [18, с. 727].

Інколи, пише дослідник О.Саган, боротьба Шелеста проти посилення впливу російської мови в Україні набувала епатажного характеру. Певний час, приміром, в українських міністерствах було заборонено користуватись друкарськими машинками з неукраїнським шрифтом, а листування навіть поза межі України мало здійснюватись виключно українською мовою [23].

Попри шалений тиск з боку московських ідеологів, які семимильними кроками формували «нову історичну спільність – радянський народ», українському «генсеку» вдалося дещо стримувати динаміку зросійщення насамперед освітнього сектора. За його ініціативою міністр вищої та середньої спеціальної освіти УРСР Ю.Даденков почав готувати реформу освітньої галузі та діловодства з акцентом на розширення сфери вживання української мови, особливо у вищих навчальних закладах. Він навіть запропонував під час зарахування до інститутів та університетів віддавати конкурсну перевагу тим абітурієнтам, які добре володіють мовою титульної нації [10, с. 239]. А тодішній секретар ЦК КПУ А.Скаба, за словами В.Врублевського, помічника «соратника» і наступника П.Шелеста – В.Щербицького, влітку 1965 р. на нараді ректорів та секретарів парторганізацій вишів поставив завдання у тримісячний термін здійснити перехід навчального процесу на викладання українською мовою, що викликало неабиякий спротив самих викладачів [3, с. 25].

Доречно також сказати, що в період шелестівського правління неухильно зростала кількість ВНЗ, внаслідок чого чисельність фахівців з вищою освітою в республіці подвоїлася й сягнула позначки 1,4 млн. осіб. Середню освіту на рідній мові давали дві третини українських шкіл, частка яких на початок 70-х років скоротилася під тиском центру лише на кілька відсотків. Водночас збільшувалися обсяги україномовних підручників і навчальних видань, в тому числі наукових і технічних (їх частка досягла 46 відсотків), художніх творів. Загалом в республіці українською мовою видавалося до 60 відсотків книг різноманітного жанрового спрямування. Крім того, розширилося число україномовних програм на телебаченні, радіо. У Харкові та Дніпропетровську налагоджено випуск вечірніх газет українською мовою. Партійні та державні установи практично повністю перейшли на україномовний формат своєї повсякденної діяльності [див.: 10, с. 240; 23].

Варто згадати й про те, що П.Шелест

енергійно підтримував народне мистецтво (наприклад, академічний ансамбль танцю України під керуванням П.Вірського), а кіномитця С.Параджанова, автора резонансної стрічки «Тіні зникають опівдні», він, за словами сина Віталія, «просто рятував» [18, с. 748]. З подачі партійного лідера республіки на засіданні Політбюро ЦК КПУ було прийнято постанову «Про створення багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», практичну реалізацію якої доручили професійному історику, тодішньому заступнику голови Ради Міністрів УРСР П.Троньку і редакції «Української Радянської Енциклопедії» на чолі з письменником М.Бажаном [18, с. 669-670].

А ще П.Шелест був палким шанувальником творчості Т.Шевченка, якому за його ініціативою у Москві встановили пам'ятник біля готелю «Україна», а в 1964 р. урочисто й широко відзначали 150-річний ювілей Великого Кобзаря. Він також щиро пишався тим, як згадував уже на пенсії сам, що «пробили», «довели» і встановили Шевченківську премію як найвищу нагороду республіки, котра присуджується тільки у раз у житті..., що прийняли спеціальну постанову Ради Міністрів про створення державного заповідника на Хортиці..., що брав активну участь у захисті чудових кінострічок Юрія Іллєнка, у створенні Музею – заповідника української народної архітектури та побуту у селі Пироговому» [цит. за: 26, с. 139].

Ясна річ, про ці та інші українофільські ініціативи П.Шелеста добре знали у Кремлі, але до деякої пори сприймали спокійно, хоча Л.Брежнев, М.Суслов та інші члени вищого політбюро час від часу полемізували з ним у конкретних питаннях [див.: 17, с. 475], дорочуючи йому здебільшого не за політико-економічну діяльність, а за окремі «збочення», як їм здавалося, у сфері національної культури. І треба віддати належне українському лідерові: він, як правило, не відмовчувався, покійно визнаючи не свою «провину», а енергійно, часом емоційно обстоював свою позицію. Коли, скажімо, на одному із засідань президії ЦК КПРС у вересні 1965 р. П.Шелесту інкримінували закид, що, мовляв, «уся Україна говорить українською мовою», що «у вас вивіски всі українською мовою», що «узагалі українська мова – суржик російської...», він твердо парировав: «Ось це так! Це новина!... Тоді й культура українська – суржикова, штучна. Як же це так: український народ, українська мова, українська культура існують століттями, а їх суржиком назвати?» А щодо звинувачення у тому, що в Україні «Шевченка надмірно шанують», відповів: «Так, Шевченко в нас – кумир. Його і в нашій країні, й за кордоном вважають великим демократом, геніальним поетом». І далі ремарка – «(А Суслов сидить і всі мої «крамоли» занотує)» [18, с. 654-655].

Напевно, все це так чи інакше й мотиву-

вало згодом П.Шелеста до написання багато в чому фатальної для нього книги «Україно наша Радянська» [29], в якій у концентрованому вигляді й чи не найповніше була викладена його українофільська концепція. Це був апогей його «малої відлиги» [с. 348]. Певний час книгу, що вийшла 100-тисячним тиражем, ніхто не чіпав, а коли вона набула неабиякого розголосу, санкції не забарилися. Політичні висновки щодо неї та її автора були зроблені в постанові ЦК КПУ від 20 лютого 1973 р. [18, с. 624-625], а організаційні ще раніше, на засіданні пленуму ЦК 25 травня 1972 р., коли Петра Юхимовича увільнили від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КПУ [18, с. 613]. Остаточну ж крапку було поставлено в редакційній рецензії на книгу у журналі «Комуніст України» (квітень 1973 р.), в основу якої поклали паплюжний лист – донос академіків М.Шамоти, Б.Бабія і члена-кореспондента АН УРСР А.Шевелєва до ЦК КПУ від 12 вересня 1972 р. [18, с. 615-624].

Тут варто навести більш ніж красномовний коментар в мюнхенському часописі «Сучасність», де автор, аж ніяк не симпатик П.Шелеста, тим не менш писав: «Під маскою критики Шелеста, у згаданій статті, анонімні автори (а це якраз і були ті самі академіки. – В. І.) нападали на усе, що за останні роки вспів відвоювати український народ, вони виносили акт обвинувачення не так першому секретареві ЦК КП України, як усьому народові, усім, хто за останнє десятиріччя будь-чим спричинився до рятування духовності нації перед заливом уніформованої радянщини і обрусіння, хто зберіг національну і людську гідність чи звичайну пристойність» [цит. за: 26, с. 144].

Можна припустити, що розправа над П.Шелестом визривала й готувалася поступово, крок за кроком, у міру зміцнення в Кремлі позицій Л.Брежнева, а в Україні – В.Щербицького [7, с. 242]. Ну а перші тривожні сигнали для нього після відносно ліберальної смуги взаємин з Москвою з'явилися у 1971 р., коли спочатку у квітні В.Щербицького обрали до складу Політбюро ЦК КПРС (членами якого вперше від України стали дві особи), а потім була висмоктана, що називається, з пальця постановою ЦК КПРС «Про політичну роботу серед населення Львівської області». «Обрання Щербицького до складу Політбюро, – занотував у своєму щоденнику Шелест, – це сигнал не на мою користь, хоча Брежнев це прикриває значимістю для республіки» [18, с. 342]. До того ж, і сам Шелест підлив олії у вогонь конфронтації, виступивши на листопадовому пленумі ЦК на захист першого секретаря Львівського обкому В.Куцеволі, якого М.Суслов вирішив зняти за серйозні упущення в «інтернаціональному та атеїстичному вихованні мас» [3, с. 25-26].

Пізніше, уже перебуваючи в Москві,

П.Шелест у відвертій розмові з Л.Брежнєвим прямо запитав: «... що мені ставилося у вину, коли вирішувалося питання про мій переїзд з України?» На що той після певних роздумів сказав: «Ти виявляв забагато самостійності у вирішенні питань, часто не рахувався із Москвою. Були елементи місництва і прояви націоналізму» [18, с. 411-412].

Висновки. Отже, як бачимо, при всій неоднозначності й суперечливості політичної фігури П.Шелеста, про що йшлося вище, маємо обґрунтовані підстави говорити про феномен такої собі «малої відлиги» українського керівника, підтвердженого його цілком очевидним українолюбством в культурі у сполученні з непоодинокими відкритими, подеколи жорсткими виступами на засіданнях президії і Політбюро ЦК КПРС, на численних нарадах та в записках до директивних органів проти диктату Москви і в господарських справах [див. про це: 18, с. 11-12; 26, с. 138-139]. Сутність цього феномена, на наш погляд, полягала в тім, що П.Шелест свідомо чи несвідомо, можливо, дещо спонтанно проводив фактично своєрідну «гібридну політику», намагаючись, з одного боку, балансувати на межі дозволеного, йти, так би мовити, «по лезу» й залишатись одночасно «своїм» у команді вищої партеліти, а з іншого – неодноразово демонстрував твердість у відстоюванні національних інтересів і прав України в конкретних сферах, й передусім у «боротьбі» за інвестиції центрального уряду в економіку республіки, у мовній та культурній царині.

«Інтереси республіки, - констатують автори останнього тому шеститомної «Політичної історії України. XX століття», - П.Шелест розглядав як першочергові. Це викликало непорозуміння, а з часом – обурення з боку центрального партійного керівництва. Позиція П.Шелеста в загальну «обойму» не вписувалась [19, с. 223]. До того ж, влучно додає «канадський» українець О.Субтельний, якого аж ніяк не можна запідозрити у лояльності, а тим паче у «симпатії» до партократа П.Шелеста: «Від-

верто проукраїнська лінія Шелеста, поза всяким сумнівом, давала українській інтелігенції додаткову спонуку висловлювати невдоволення Москвою» [24, с. 446].

Цікаво, що побутує версія, згідно з якою нібито «Шелест і його команда... зробили свідомий крок в напрямку підтримки програми «другої українізації» в республіці». Напевно, основу цієї версії могли б складати й окремі фрагменти з наведеної вище інформації. Проте, на переконання історика В.Савельєва, говорити про існування такої програми у більш-менш завершеному вигляді є очевидним перебільшенням, бо якихось офіційних рішень чи свідчень з цього приводу просто не існує [22, с. 102].

Разом з тим й тих відносно поміркованих діянь, зроблених за часів П.Шелеста в національно-державному будівництві УРСР, виявилось цілком достатньо, щоб рано чи пізно потрапити в опалу з тавром «націоналіста». Потрібен був лише час для нанесення «контрудару» з боку головного ідеолога Кремля М.Сулова та його підручних, зокрема і в Україні, де «копачів» крамоли на «першого» завжди вистачало.

Безперечно, оціночний ряд діяльності П.Шелеста вельми строкатий – від різко негативних характеристик до надмірної апологетики. І це абсолютно зрозуміло з огляду на найвищий пост у республіці в умовах фактичної реінкарнації тоталітаризму. В одному з інтерв'ю перший президент незалежної України Л.Кравчук зауважив, що «П.Шелест був людиною крутою, не дуже полюбляв дискусії і висловлювався завжди однозначно» [27]. А історик Ю.Шаповал, на нашу думку, слушно резюмував: «Можливо був Шелест «крутим», але навіть тодішні інакодумці (наприклад, В'ячеслав Чорновіл, Іван Дзюба, Сергій Параджанов, Віктор Некрасов), відгукуються про нього стримано і навіть з певною симпатією» [26, с. 137].

Погодьтеся, читачу, такі оцінки для тогочасного партійного діяча – можновладця дорогого варті.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Бажан Олег. До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста /О.Бажан // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2011. – Вип. 37. – С. 215-246.
2. Бородін Є.І. Українська інтелігенція під пресом радянської ідеології /Є.І.Бородін, В.В.Іваненко, Л.Л.Прокопенко //Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена: 36. статей і докум. У 5 т. Т.2: Інтелігенція в жорнах тоталітарної системи. – Д.: «Монолит», 2014. – С. 3-28.
3. Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты /В.К.Врублевский. – К.: «Довіра», 1993. – 254 с.
4. Данилюк Ю.З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) /Ю.З.Данилюк, О.Г.Бажан. – К., 2000. – 616 с.
5. Довідник з історії України. У 3 т. /За ред. І.Підкови, Р.Шуста. – К.: Генеза, 1993. – Т.1. – 230 с.
6. Іваненко Валентин. Біль і звитяга: XX сторіччя в українському вимірі /В.Іваненко. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2003. – 332 с.
7. Історія України: Навч. посіб. /В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гужній; за заг. ред. В.А.Смоля. – К., 1997. – 422 с.
8. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі Опору 1960-80-х років /Г.Касьянов. – К., 1995. – 224 с.
9. Культура України в 60-80-х роках. Режим доступу: <http://ru/osvita.ua/vnz/reports/culture/10305>.

10. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. У 3 кн. /С.Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 3. – 388 с.
11. Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.) /Ю.О.Курносів. – К., 1994. – 222 с.
12. Лозицький В.С. Політбюро ЦК КП України: історія, особи, стосунки (1918-1991) /В.С.Лозицький. – К., 2005. – 368 с.
13. Малий словник історії України /Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
14. Мороз Валентин. Шістдесяті роки в Україні /В.Мороз. – Режим доступу: www.ukrlife.org/main/evshan/moroz.htm.
15. Музиченко Ярослава. «Неправильний» Шелест /Я.Музиченко //Україна молода. – 2008. – 12 лют.
16. Нариси історії Комуністичної партії України. Вид. 4-те, доп. – К.: Політвидав Укр. – 1977. – 762 с.
17. Новітня історія України (1900-2000): Підручник. 2-ге вид., переробл. доп. /А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.М.Литвин та ін. – К., 2002. – 719 с.
18. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / Упор. В.К.Баран та ін.; вступ. стаття і заг. ред. Ю.І.Шаповала. – К.: Генеза, 2003. – 808 с.
19. Політична історія України. XX століття. У 6т. Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002)/Ред. кол.: І.Ф. Курас (голова) та ін.; автор. колектив: /О.М. Майборода (керівник) та ін. – К.: Генеза, 2003. – 694 с.
20. Про серйозні недоліки та помилки однієї книги //Комуніст України. – 1973. – № 4. – С. 77-78.
21. Радянська енциклопедія історії України. В 4т. /Ред. кол.: А.Д.Скаба (відп. ред.) та ін. – К.: Гол. ред. Укр. радян. енцикл., 1972. – Т.4. – 575 с.
22. Савельєв В.Л. Чи був П.Ю.Шелест виразником «українського автономізму?» /В.Л.Савельєв //Укр. іст. журн. – 1991. – № 4. – С. 94-105.
23. Саган Олександр. Петро Юхимович Шелест: міфи і реалії /Саган //Pseudology.org.
24. Субтельний О. Україна. Історія /О.Субтельний; вступ. стаття С.В. Кульчицького. – К., 1991. – 509 с.
25. Чемерис Валентин. Молитвою до Бога Дніпро іде... /В.Чемерис. – Бористен. – 1993. – № 11. С. 14 – 16.
26. Шаповал Ю.І. Петро Шелест у контексті політичної історії України XX століття /Ю.І.Шаповал. – Укр. іст. журн. – 2008. – № 3. – С. 134-149.
27. Шаповал Ю.І. Столітній Шелест /Ю.І.Шаповал. – День. – 2008. – 9 лют.
28. Шаповал Ю.І. Петро Шелест /Ю.І.Шаповал. – Х.: Фоліо, 2013. – 125 с.
29. Шелест П.Ю. Україно наша Радянська /П.Ю.Шелест. – К.: Політвидав Укр., 1970. – 279 с.
30. Шелест П.Е. «...Да не судимы будете»: Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС /Шелест П.Е. – М., 1995. – 362 с.

Стаття надійшла до редакції 09.06.2016

REFERENCES:

1. Bazhan, Oleh, 2011. Do pytannya pro «ukrayinofil'stvo» pershoho sekretarya TsK KPU Petra Shelesta [On the «Ukrainophilism» First Secretary of the Communist Party Petro Shelest]. 2011. Istoriya Ukrayiny: malovidomi imena, podiyyi, fakty 37, 215-246. Kyiv (in Ukrainian).
2. Borodin, Ye.I., 2014. Ukrayins'ka intelihentsiya pid presom radyns'koyi ideolohiyi [Ukrainian intelligentsia under the pressure of Soviet ideology]. Istorychna pam'yat' Dnipropetrovshchyny: podiyyi, fakty, imena 2, 3-28. «Monolyt», Dnipro (in Ukrainian).
3. Vrublevskyy, V.K., 1993. Vladimir Scherbitskiy: pravda i vyimysly. Zapiski pomoschnika: vospominaniya, dokumenty, sluhi, legendy, fakty [Vladimir Scherbitskiy: truth and fiction. Assistant Notes: memories, documents, rumors, legends, facts]. «Dovira», Kyiv (in Ukrainian).
4. Danylyuk, Yu.Z., 2000. Opozytsiya v Ukrayini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.) [The opposition in Ukraine (second half of 50's - 80's. XX century)]. Kyiv (in Ukrainian).
5. Dovidnyk z istoriyi Ukrayiny. U 3 t. [Handbook of History of Ukraine]. Heneza, Kyiv (in Ukrainian).
6. Ivanenko, Valentyn, 2003. Bil' i zvytyaha: XX storichchya v ukrayins'komu vymiri [The pain and victory: XX century in Ukrainian terms]. ART-PRES, Dnipro (in Ukrainian).
7. Istoriya Ukrayiny: Navch. posib. [History of Ukraine]. 1997. Kyiv (in Ukrainian).
8. Kas'yanov, H., 1995. Nez'hodni: ukrayins'ka intelihentsiya v rusi Oporu 1960-80-kh rokiv [Dissenting voices: the Ukrainian intelligentsia in the resistance movement 1960-80 years]. Kyiv (in Ukrainian).
9. Kul'tura Ukrayiny v 60-80-kh rokakh [Culture of Ukraine in 60-80 years]. Access: <http://ru/osvita.ua/vnz/reports/culture/10305>. (in Ukrainian).
10. Kul'chyts'kyi Stanislav. Chervonyy vyklyk. Istoriya komunizmu v Ukrayini vid yoho narodzhennya do zahybeli. U 3 kn. [Kulchytsky Stanislav. Red call. The history of communism in Ukraine from his birth to death]. 2013. Tempora, Kyiv (in Ukrainian).
11. Kurnosov, Yu.O., 1994. Inakomyshlennya v Ukrayini (60-ti – persha polovyna 80-kh rr. XX st.) [Dissent in Ukraine (60 - early 80's. XX century)]. Kyiv (in Ukrainian).
12. Lozyts'kyi V.S. Politbyuro TsK KP Ukrayiny: istoriya, osoby, stosunky (1918-1991) [Politburo Ukraine: history, people, relationships (1918-1991)]. 2005. Kyiv (in Ukrainian).
13. Malyy slovnyk istoriyi Ukrayiny [Small Dictionary of History of Ukraine]. 1997. Lybid', Kyiv (in Ukrainian).
14. Moroz Valentyn. Shistdesyati roky v Ukrayini [The sixties in Ukraine]. Access: www.ukrlife.org/main/evshan/moroz.htm. (in Ukrainian).
15. Muzychenko, Yaroslava, 2008. «Neppravyl'nyy» Shelest [«Wrong» Shelest]. Ukrayina moloda (in Ukrain-

ian).

16. Narysy istoriyi Komunistychnoyi partiyi Ukrayiny [Essays on the History of the Communist Party of Ukraine]. 1977. Polityvydav Ukr, Kyiv (in Ukrainian).
17. Novitnya istoriya Ukrayiny (1900-2000): Pidruchnyk. 2-he vyd., pererobl. dop. [Recent history of Ukraine (1900-2000)]. 2002. Kyiv (in Ukrainian).
18. Petro Shelest: «Spravzhniy sud istoriyi shche poperedu»: Spohady. Shchodennyky. Dokumenty. Materialy [Shelest: «This judgment of history is yet to come»: Memories. Blogs. Documents. Materials]. 2003. Heneza, Kyiv (in Ukrainian).
19. Politychna istoriya Ukrayiny. XX stolittya. U 6t. T.6: Vid totalitaryzmu do demokratiyi (1945-2002) [The political history of Ukraine. XX century]. 2003. Heneza, Kyiv (in Ukrainian).
20. Pro seryozni nedoliky ta pomylky odniyeyi knyhy [On the serious shortcomings and errors in a book]. 1973. Komunist Ukrayiny 4, 77-78 (in Ukrainian).
21. Radyans'ka entsyklopediya istoriyi Ukrayiny [Soviet Encyclopedia of History of Ukraine]. 1972. Hol. red. Ukr. radyan. entsykl. 4. Kyiv (in Ukrainian).
22. Savel'yev, V.L., 1991. Chy buv P.Yu.Shelest vyraznykom «ukrayins'koho avtonomizmu?» [Was P.Yu.Shelest spokesman «Ukrainian autonomy?»]. Ukr. ist. zhurn 4, 94-105 (in Ukrainian).
23. Sahan, Oleksandr. Petro Yukhymovych Shelest: mify i realiyi [Peter E. Shelest: Myths and Realities]. Pseudology.org. (in Ukrainian).
24. Subtel'nyy, O., 1991. Ukrayina. Istoriya [Ukraine. History]. Kyiv (in Ukrainian).
25. Chemerys Valentyn. Molytvoyu do Boha Dnipro ide... [Prayer to God Dnieper goes ...]. 1993. Borysten 11, 14 – 16 (in Ukrainian).
26. Shapoval, Yu.I., 2008. Petro Shelest u konteksti politychnoyi istoriyi Ukrayiny XX stolittya [Shelest in the context of Ukraine's political history of XX century]. Ukr. ist. zhurn 3, 134-149 (in Ukrainian).
27. Shapoval, Yu.I., 2008. Stolitniy Shelest [Hundred Shelest]. Den' (in Ukrainian).
28. Shapoval, Yu.I., 2013. Petro Shelest [Petro Shelest]. Folio, Kharkiv (in Ukrainian).
29. Shelest, P.Yu., 1970. Ukrayino nasha Radyans'ka [Our Soviet Ukraine]. Polityvydav Ukr., Kyiv (in Ukrainian).
30. Shelest, P.E., 1995. «...Da ne sudimy budete»: Dnevnikovyie zapisi, vospominaniya chlena Politbyuro TsK KPSS [«... Ye be not judged»: diary entries, memories Politburo member]. Moscow (in Russian).

***Іваненко Валентин Васильович** – доктор історичних наук, професор
Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара
Адреса: 49010, Дніпро, пр. Гагаріна, 72*

***Ivanenko Valentin V.** – doctor of historical science, Full Prof.
Oles Honchar Dnipropetrovsk national university
Address: 72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine
Email: ivanenko_dnu@i.ua*

***Иваненко Валентин Васильевич** – доктор исторических наук, профессор
Днепропетровский национальный университет им. О. Гончара
Адрес: 49010, Днепр, пр. Гагарина, 72*